

Главни уредник
Зоран Хамовић

Уредник
Смиља Марјановић-Душанић

Ликовна ојрема
Драгана Атанасовић

Ханс-Георџ Бек

ВИЗАНТИЈСКИ МИЛЕНИЈУМ

Ћревео с немачкоџ

Ранко Козић

Наслов ориџинала

DAS BYZANTINISCHE JAHRTAUSEND

Hans-Georg Beck

© С.Н. Beck sche Verlagsbuchhandlung, München 1978

СЦЛО 1998

српски

Снима оца Душана, мајке Милице и браћа Николе

Преводилац

Ерни Хаман

*Оно што је Тарквиније Охоли у свом врџу
говорио са чаурама мака разумео је син, али не и њасник.*

Ј. Г. Хаман

ПРЕДГОВОР

Ова књига није писана са циљем да пружи систематски увод у византологију нити да представи целокупни феномен који се зове Византија. Ниједног тренутка нисам тежио свеобухватности. Избор онога што је понуђено *quodlibetum* ако хоћете одговара сасвим личним склоностима, а мало и оној потреби за коју, чак и по цену опасности да будем оптужен за ароганцију, сматрам да реално постоји, наиме потреби да се попуне извесне празнине у византолошкој науци. Али можда ова књига ипак може пружити подстицај и онима који се, иако нису византолози по струци, довољно занимају за Византију, а да би се на дужи рок могли задовољити приказом феномена који се исцрпљује у сјају дворског церемонијала, у блештавом литургијском обреду, у једном јовановском хришћанству, или у акробатици политичке метафизике. Просечни Византинцац није из године у годину живео тако узвишено као што му се приписује; можда је он исто тако био то је плод дугогодишњег бављења предметом битно световнији него што се обично мисли. Био је у довољној мери политичар да би и без метафизике могао тактички поступати. Он је исувише волео *urbanitas*, виц и књижевну играрију да би стално мислио на бекство од овог света и онострано и он је неретко био толико религиозан да му нису били потребни механизми ортодоксије. Не може се порицати да је постојао Византинцац у дивот издању, али оно свакидашње требало би да буде не *de luxe* издање него обична брошура.

На основу таквих размишљања, наравно, не може настати књига за размаженог сладокусца, те су злобном приговору да је реч о демитологизовању сва врата отворена. Шта мари? Књигу сам писао у сећању и у једној врсти рекапитулације на бројне вежбе и предавања пред младим људима

које сам хтео да упозорим да се не крећу сувише утртим стазама. У случају да им годи *repetita lectio*, ова је књига испунила свој циљ.

У књизи се помињу многа имена која сваком нису позната. Да бих избегао честа и заморна понављања у белешкама и компликован систем напомена, покушао сам у једном проширеном регистру да обухватим све неопходне податке.

Библиографске напомене на крају књиге дао сам само у строгом избору а понешто што не спада у тај избор напросто занемарио. Ако се моје име у њима чешће појављује, то је само зато што сам у разним чланцима и расправама детаљније обрадио нешто на шта се овде само кратко могу осврнути. Најзад, приложио сам додатак с византијским текстовима у немачком преводу, текстовима који се чак и у оригиналу веома ретко читају. Они могу брже од дугачког коментара да објасне оно што је речено у главном делу књиге.

Минхен, 1. децембра 1977.

Ханс-Георг Бек

Прошло је више од петнаест година откако се појавило прво издање и сада се поставља питање шта је од свега остало. Књига је нашла многе рецензенте, а неки од њих су је доиста и прочитали. Могао сам установити три врсте примедби. Најпре нечујну замерку да ни приближно нису обрађени сви аспекти феномена који се зове Византија. Могао бих такве рецензенте упутити на предговор првом издању у коме сам саопштио да ми ни у ком случају није стало да свеобухватно представим целокупан феномен, него да дам избор који су диктирала личне склоности и искуства стечена током моје наставничке делатности.

Посебно ме је погодио приговор да сам напустио научна становишта која сам раније заступао, тј. да сам променио мишљење. Срећан је човек који се после вишедеценијског научног рада не осећа примораним да се одрекне раније изнесених судова и претпоставки. Остало ми је ускраћено заводљиво и пуно обмане осећање среће као последица вере у сопствену непогрешивост.

И, коначно, иронија. Она се тешко може опростити онда када без упозорења уследи прелаз од једног уобичајеног реченичког склопа ка иронији. Оно што је помишљено иронично узима се здраво за готово пре свега ако рецензент припада другој језичкој култури и критичар се управо осећа позваним да жигосе погрешан исказ. Онда ту не помаже никакво накнадно извињење, поготово ако је код аутора приметна потајна склоност ка игри прикривања.

Књига је у целини наишла на велико признање, тако да је то разлог што сам је оставио онаквом каква је и била када је угледала светлост дана 1978. године. Једино сам у додатку на крају књиге повећао број библиографских напомена које

стоје уз белешке и понегде прилагодио тако да одражавају садашње стање у науци. Ове, 1994. године, исто као и 1978. године, пожелео бих себи наклоњену читалачку публику која неће веровати у моју непогрешивост нити ће се с неповерењем односити према мојој иронији.

Минхен, 1. фебруара 1994.

Ханс-Георг Бек

1 | УВОД

1. Хеленистичко наслеђе

Одлучујући корак за разумевање Византијског царства и свих видова његовог животног испољавања састоји се у томе да будемо свесни чињенице да Византија не познаје никакву предисторију или рану историју у смислу у којем се овај појмовни пар употребљава за западни а, пре свега, за германски средњи век. Како год предисторија и рана историја изгледале у појединостима и ма какве димензије попримио спор о садржају ова два појма, у сваком случају Византији недостаје онај историјски период који не познаје никакве писане споменике, који је приморан да своје корене тражи у подручју легенде и мита, где владају магла, магија, богови и хероји, а једини опипљиви елементи који се односе на тај период су кругови гробова (неретко загонетни) и остали археолошки трагови. Једна таква ситуација обесхрабрујуће је вишезначна, али има и нешто заводљиво у себи, чар недодирнутог, тајну путева који се губе у дубини времена и неприменљивост клишеираних представа. Из овог праслоја израњају мало-помало племена и народи, најпре без препознатљиве самосвести. Они тек временом добијају све конкретнији облик и само касно постају препознатљиви друштвени облици, раслојавање становништва, учвршћење власти, рудименти једне државе. Све ово недостаје Византији. Она ступа у историју готово не приметно као позни стадијум хеленизма и њему суседних народа хеленизма који се подвргнуо формама римске власти. Византија то значи један историјски период који почиње управо тамо где је историчар предходног периода склон да употреби, као крајњи израз свог запрепашћења и разочарања, термин *декаденција*.

Декаденција је за историчара неретко нешто као дијалектички супротни пол предисторији и раној историји. Послед-

ња обећава, прва ускраћује. За разумевање Византије појам декаденција био је бројним генерацијама кључна реч. Историчар који се обично сматра одговорним за истрајавање тог појма иако он није једини јесте Едвард Гибон. Пре његовог времена, тј. пре епохе европског просветитељства, готово нико није уочавао проблем који представља свака наследна држава и свака наследна култура у односу према свом класичном претходнику. Византија је као жива сила још дуго после свог пада задржала важност и значај, а да се није повезивала ни са чим другим. Око није још било довољно извежбано да прави разлике између класичног, позноантичког и византијског у подручју књижевности и језика. Спор око политичког наслеђа византијске државе још увек је представљао један део европске политике. Проучавање византијског света често није било ништа друго него производ случаја, плод проналаска неког новог рукописа или контакта с грчким емигрантима, и само је преко њих пут водио натраг према антици. Проучавање православне теологије било је у служби реформације и противреформације, док је бављење историјом често имало за циљ духовну одбрану од турске опасности. Прва велика епоха византологије, коју су утемељила петорица шесторица немачких хуманиста и која је свој процват доживела у Француској, само се умерено интересовала за историју. Њени представници су своју пажњу посвећивали издањима текстова, пре свега тзв. помоћним дисциплинама, које су имале јако изражен технички карактер. Размишљање о историји као таквој јавља се касно, и чудно је то што се испољава у доба просветитељства, које се једва може означити као *historically minded age* (како се у једном предавању о Гибону изразио Христофер Дасон), јер га, супротно томе, карактерише *anti-historical quality*. Кад год се ова епоха занимала историјом а Волтер је прави пример за то нису је занимале архивалије него развојна историја човечанства. Детаљи су за њу црв који разара историју. Што се тога тиче, Гибон у свом времену представља изузетак, зато што је, и поред све филозофске настројености, био велики историчар старог стила, који је, фасциниран величином Рима, био ближи италијанским историчарима раноренесансног периода него својим просвећеним савременицима. Ово одушевљење римском величином заклонило му је поглед према свему што је било

хришћанско, средњовековно и византијско. За све то он није могао наћи прикладнији термин од *decline*. Још увек се византологија нашег времена повлачи у дефанзиван положај и ставља апологије које су у основи усмерене против Гибона.

Уз то ће термин декаденција бити нераскидиво повезан с Византијом и ми ћемо се с тим морати помирити, зато што је немогуће борити се логиком против својевољности која карактерише тај термин. То је појам који се односи на свако време и на сваку ситуацију. Свака старија генерација обично налази да је млађа декадентна и онај ко је створио стереотипну слику о једној класичној епохи мало је вероватно да ће о наредној имати повољно мишљење. Хуманиста старе школе налази да је латинитет једног Гргура из Тура страشان и ниједна му муза не удахњује мисао да управо тај латинитет представља изузетно живу спону на путу ка Расину и Босиеу. Оно што називамо декаденцијом могло би се показати као неопходан претходни стадијум за један нови класични период и тако добити на значају. Такође је опасно некритички говорити о декаденцији само зато што знамо да је уследила катастрофа: будући да је 476. године (како се претпоставља) једном за свагда срушено Римско царство, све што је претходило доживљава се као константан пад који је довео до овог фаталног датума. Катастрофа мора да послужи као оправдање за ово уопштавање. То исто се чини и с ништа мање судбоносним датумом пада Цариграда 1453. године! Употреба појма декаденција зависи неретко од једног површног, а врло често и емоционалног става који почива на претходно разрађеним развојним схемама, од једног концепта који се уз то стално мора сукобљавати са теоријом континуираног напретка. Термин (декаденција) често није ништа друго до алиби за лењост историчара који се једноставно више не жели бавити Јустинијаном јер му је довољан Цезар и који Прокопија више не чита зато што му се Тукидид више свиђа лењост која се никад и не запита каква је природа те декаденције која траје хиљаду година. Али и све ово што сам досад рекао изгледа да има дефанзивни карактер. При том не мислим да поричем декадентне црте у слици Византије. Напротив, сматрам да нас управо оне позивају да се позабавимо Византијом. Декаденција коначно *contrevenit* изузетно је привлачна јер поседује неки немоћни шарм. И

управо зато што је беспомоћна, историчари би требало да се њоме позабаве. Цезару они нису потребни, а још мање Иноћентију III. Декадентција једва да зна како да опстане; стога би јој требало помоћи, пре свега због недекадентног, стваралачког у њој, чија би креативност увенула без плодног тла декадентног, јер и креативност жели да буде нађубрена. Без декадентне Византије италијанска би ренесанса стала на пола пута. Историчар и без знања структура и категорија које искрсавају из студија декадентције остаје беспомоћан ако жели да одреди структурални ток својих херојских епоха штавише, све се оне завршавају у декадентцији!

Али задржимо се на Византији која, онако декадентна, није имала предисторију нити рану историју. Оно што претходи је хеленизам и његов наставак у грчко-римској касној антици првих векова хришћанства. Византију морамо посматрати као готово непрекидан наставак овог света (хеленистичког и позноантичког). Густав Дројзен који је за немачко језичко подручје исковао појам хеленизам (англосаксонско језичко подручје има другачију терминологију) подразумевао је под тим термином временски период од класичног хеленизма до хришћанства, период фузионисања источне цивилизације са западном под утицајем хеленског образовања. Овај временски период, тј. три последња века пре Христа, без већег прекида води до Римског царства епохе која се можда може назвати касним хеленизмом.

Шта карактерише почетке хеленизма? Огромно проширење света захваљујући освајачким походима Александра Великог, који су Грке бацили међу стране народе и културе, могло је довести до једног хеленистичког (тј. у бити хеленског, грчког) света, зато што Грк, и поред овог мешања с другим народима, није изгубио осећање своје изузетности. Није заборављао дужност да буде достојан сопствене представе о грчком човеку и његовој 'рети', тј. о његовим моралним вредностима. Зацело је све више нестајала разлика између Грка и варвара; настајала је једна врста космополитизма, али је свест грчког човека да је он као Грк нешто више (К. Шнајдер), и да има посебну мисију, остала жива. Ово осећање грчког човека да је нешто више и његова жеља да буде нешто више од других имали су и једну политичку компоненту, али је недостаја-

ло умешности, а ни судбина му није била наклоњена. Нагон за самоодржањем у једном већем свету све се више усмеравао на културу и образовање. Панхеленизам није могао на дужи рок бити политичка покретачка снага него само културна и цивилизацијска. Била је тачна, и поред песимистичког расположења које је изражавала, објава: Једино што је у Грчкој вредно помена то је образовање и вештина говора. Par excellence Грк сада је образовани Грк и грчка самосвест тог времена превасходно је свест о образовању. Политички оквири су готово увек наметани споља.

То је, по мом мишљењу, чинилац који у највећој мери карактерише читаву византијску епоху. Оно што се од старог света стварно задржало у византијском средњем веку, то је перманентни захтев за образовањем. Други захтеви могли су важити само у једном одређеном временском раздобљу. Овде, наравно, није место да расправљамо о питању зашто је хеленистички човек, онако како се артикулише у изворима, био такав а не другачији. Једино што овде има значаја је континуитет. Добро га објашњава чињеница да Грк у Византијском царству, као и у време самог хеленизма, није имао чисто грчки одређен политички оквир свог деловања. Византијско царство обухватало је широка подручја која нису била грчка, а у неким се грчки уопште није ни говорио. Велики проблем националности у Византијском царству приморао је Грке да очувају самосвест да снагом своје културе и свог образовања припадају нечем вишем, као што је то било и вековима раније.

Разлике се ипак не смеју превидети. Једна од најзначајних, по мом мишљењу, лежи у чињеници да Византија више није делила велику научну радозналост касног хеленизма, оно уживање у критичком посматрању природе и човека, закона земље и неба, које одликује александријски век. И историја Византије свакако познаје не мали број техничких открића која су могла почивати само на стрпљивој радозналости у области архитектуре и бродоградње, грчку ватру итд. Па ипак, ови изуми настају, ако се тако може рећи, изван подручја образовања, не уписују се у заслуге византијске науке и остају анонимни. И хеленистичка критика, која се калала исто тако на стварима као и на особама, у Византији се често ограничава на особе и на конкуренцију. Хеленистичко при том

остаје тесно везивање за реч, не само зато што она формулише појам, него и за реч као средство уметничког изражавања: реч као самостални део говора и као самостално уметничко дело. Што више слабе научни и оштрији критички дух, то се више осамостаљују реч и говор као такви све јача бива борба речима (λογόμαχ-α) и борба помоћу трикова говора.

Овакав развој догађаја има, дабоме, различите узроке. Један од њих требало би да буде и слабљење материјалне основе духовне културе. Прекинута је експанзија хеленства на исток, у провинције које су показивале висок степен производње. Народи и језици који су дотад културно и цивилизацијски били у потпуној сенци постепено постају свесни своје властите снаге. У рановизантијском периоду настаје посебна сиријска књижевност и почиње да се ствара и коптска. Јерменски и грузијски елемент почињу језички и културно да се артикулишу. У самом Риму, почетком 3. века, грчки брзо губи на значају као доминантни језик образованог слоја царствујућег града. Премештањем престонице у новоосновани Константинопол латински, као административни језик, почиње да врши све већи притисак на грчки на његовом сопственом подручју, а римска администрација привлачи младе људе, носећи јак ударац самозадовољству хеленистичког града. Тешкоће политичке природе с новооснованим Персијским царством наметнуле су трговини с Истоком далеке заобилазне путеве, а самим тим поскупљења и пад стандарда оних кругова који су се као мецене бринули о благостању образовања и науке. Германска су племена много пре краја антике преправила и опљачкала не само северне ободне империје него и саму Грчку. На Балкану се дунавска граница само крајњим напором могла одржавати, а Италија од 5. века представља само играчку варвара. Свет у коме се хеленизам могао развијати стално се смањивао, могућности размене од којих живи свет духа постајале су све ограниченије, слаби материјална основа на коју је образовани човек позне антике нужно био упућен већ на основу свог првобитног концепта о безбрижном посвећивању музама, а ускоро ће витални интереси преживљавања бити важнији од неговања образовних добара. Слој образованих постаје све мањи, а шири се резигнација, тај стари непријатељ интелектуалне радозналости.

Пол Верлен је на конгенијалан начин изразио ово расположење :

Ја сам царство на самом рубу пропасти.
Видим како пролазе плави варвари
Док састављам несувисле акростихове
У стилу налик злату над којим уморно сунце игра.

Све је попијено, све је поједено,
ништа не остаје да кажемо сем песме
с лаким стиховима која се у ватру баца.

Ту је још један роб, луталица,
Који се о нама више не брине.
Ту је и досада ја не знам откуд
Која нас притиска.

Ту су још дубљи и продорнији стихови Константина Кавафија, који говоре како Грци на агори чекају долазак варвара који на крају само прођу поред њиховог града:

Καὶ τῆρα τὸ θᾶρον ἔψαλλον ἡμεῖς ἠρωρεῖται
Ὅσον ἄνθρωποι ἀπτόν ...σαν μὲ κῦλοια λῶσιω

Шта ћемо сад бити без варвара?
Ови су људи били некакво решење!

Да обухватимо један дуг развој са што је могуће мање речи: свест о образовању у једној таквој ситуацији нужно се повезује са свешћу о ексклузивитету, најпре у односу према спољном свету, насупрот варварском новом окружењу, али ускоро неизбежно и према унутра, насупрот онима који су сматрали да се може преживети и без класичног образовања. И тако се вековима и сувише много полемише о томе ко је истински образован, ко спада у такве а ко не. Једно широко поље византијске књижевности постаје поприште полемике. Хумор се губи, а аргументе замењују иронија и поруга, а неретко и гротескна грубост. Многи се више не хране старим хеленизмом, они га још само касапе.

Без потешкоћа ће се утврдити да је овај посебан начин да се неко темељно позабави једном традицијом и да се у

њој уопште још и снађе такође прешао на једну нову врсту литерарне делатности: на хришћанску теологију. Као учење о спасењу, хришћанство није било религија која се превасходно обрађала образованима. Али, уколико су више, од времена Константина Великог, добри обичаји захтевали да се буде хришћанин, утолико је хришћанско учење све више улазило у видокруг литерата, који су се сада о њему бринули на начин који су наследили. Образовани није могао захтевати за себе искључиво право на темељна учења хришћанства. Зато је и настала теологија. Нас сада не занима њен настанак нити нужна допуна религиозног веровања научном теологијом, него начин на који је она конципирана, како су образовани, који су припадали старој школи, наметнули свој *modus procedendi* другим речима, занима нас став византијског научника. Он је у многим случајевима остао чисто хеленистички научник у сразмери у којој је Византинац раног периода још могао асимилovati хеленизам.

Тиме је свакако једна једина линија продужена до оне тачке где изгледа да само негативно даје тон. Не би се смеле превидети позитивне последице наслеђа. Уз то само неколико речи о представницима касноантичког образовања, реторима и софистима. Софиста је бесмртни хелениста који се неометан, без препрека, креће кроз византијски миленијум. Он је тај који је сачувао хеленизам у његовој суштини и пренео га у Византију, и који га тамо репрезентује. У њему се конкретизује свест о образовању која чини да се Византинац осећа као Византинац, као нешто више од других људи. Презир с којим се софиста посматра и осуђује говори њему у прилог или бар у прилог компликованости појавног света који отеловљава. Он иза себе има дугу историју и дуги низ противника који му служе на част. Софиста је, у првом реду, човек неуобичајених знања и способности, чиме себе излаже подозрењу. Најпре стара комедија прави од њега смешну фигуру и објект својих погрда са Сократом као типичним представником ове презрених врсте. Касније, у доба Платона, дешава се оно што ће се касније поновити и у Византији: образовани полемичари оптужују један другог да су софисти. Под тим се подразумевају људи који уместо истине траже хонорар и успех, који се хвалишу, који глуме лажно интересовање за филозофске теме и

који се исцрпљују у брбљању. То је једна страна. То, пре свега, значи да је полемика међу образованима већ сасвим у цвату и да узима све више маха. Ако хоћемо да уђемо у суштину ствари, можемо рећи да је управо Исократ за Византију створио важећу слику о томе шта софистика све може бити. Према Исократу, висока филозофија, са својим исто толико апсолутним колико и нереалним захтевима, не може да одређује нити да управља свакодневним животом, у коме опстоји и у коме се креће човек позне антике. Неоспорне истине могу бити ствар филозофије и могу то и остати, али у свакодневном животу морају се доносити одлуке које не могу чекати на суд филозофа. Питања која поставља свакодневница треба да се решавају фундираним и на конвергенцији вероватности заснованим мишљењима и уверењима. Сакупљати ова искуства, и то што је могуће више, њихову повезаност учинити видљивом и представити њихову конвергенцију, задатак је једне вештине која се с гледишта увежбавања одређује као реторска вештина, али је у основи нешто много више. У опасности да будем оптужен за једну недозвољену модернизацију, усуђујем се да тврдим да је овде у питању наука о комуникацији касне антике и да ова наука овде има да покаже једно од својих бесмртних остварења којим се напајала половина средњег века и још велики периоди новијег времена. Бићемо овлашћени да о тој процени искажемо своје мишљење тек када учинимо напор да ову вештину асимилујемо, зато што ћемо тек тада моћи да одмеримо колико се психологије, па чак и социјалне психологије, крије у њеним тврдњама, какво се познавање човека овде примењује и колико се прилаза према ти отвара. Ова вештина ствара мост између високих циљева теорије, с којом не полемисхе и из које црпе неке елементе, и практичних потреба заједничког људског живљења, потреба које се у Византији уопштено називају *pragmata*. Истина, губитком политичких слобода овај је Исократов идеал у Византији изгубио своју политичку димензију, у најужем значењу те речи. Овај губитак слободe имао је за последицу то да је већина образованих каприциозно настојала да борави у чистим сферама теорије, и да, где год је то било могуће, избегава јавност те да у овој апстиненцији гледа *conditio sine qua non* духовног живота. Свакодневница је била незанимљива, тако да се морална тео-

логија за њу једва могла загрејати. Тако су они који се нису искључивали из свакодневног живота, тј. софисти и ретори, али и политичари који су се осећали обавезним да извршавају своју дужност, доживљавали само презрење. Оно је расло нарочито стога што број оних који су од Исократова идеала правили лакрдију није, како се чини, био мали.

Подвучимо то још једном: реч је о једном чисто хеленистичком и познохеленистичком наслеђу које је у Византији и даље живело. Колико год недостатака имали софисти и колико год се опасности везивало за њихово име, они су ипак византијској култури утиснули свој печат. Радо се говори о помонашењу византијске културе. Неки тврде да то налазе већ у 6. веку. Касније ћемо се позабавити тиме да ли је то тачно или не. Али рећи ћемо унапред следеће: опасност помонашења или чак теократизације ако овај појам уопште нешто говори и клерикализације имала је најјачу противтежу управо у овом слоју литерата, који су тако снажно софистички деловали. Они нису познавали само технику него, исто тако, и садржаје. И овим садржајима световног и хеленистичког образовања одржавали су стандарде једног начина живота које су анахореза (пустињаштво) и аскеза доводили у питање. И у томе су имали успеха. Успели су, наравно, да своје идеале учине примамљивим и људима цркве, а повремено чак и монасима. Образовање које они пружају била је добра препорука за епископску столицу, још боља од теолошког знања. Чак и биограф најсветијег монаха бележи са задовољством присуство овог образовања, ако је постојало. У Византији никад није имало успеха свођење ових хуманистичких студија на ниво голе пропедеутике за систематски студиј теологије или њихово истискивање научном теологијом. *Amour des lettres et désir de Dieu* то није никаква алтернатива за просечног Византинца, изузимајући анахорету (пустињака). Образованима је била загарантована готово неограничена слобода кретања. Ова слобода била је угрожена само у случајевима када би они сувише неопрезно покушавали да се удаље од црквено-духовног подручја. Тако је учињен одлучујући корак од реторско-софистичке технике до садржаја. Да ли садржај ту игра још неку улогу поред осећаја за форму који подстиче техника? Раздвајање формалног од садржинског обично је теже у позној култури него у по-

четним стадијумима. А то управо важи за Византију, зато што класицизам, који је као такав сасвим формално одређен, показује моћан и жив *continuum* своје историје. Али и овај је проблем предвизантијски: јавља се у римском периоду грчке књижевности или чак у хеленистичкој Александрији. Под термином класицизам овде подразумевамо сталну бригу за очување и одржање класичних образовних вредности и с тиме повезано њихово школско опонашање, при чему се истинска класика, додуше, сматра највишом нормом, али се у пракси негује једна нешто поједностављена и прилагођена верзија класицизма. Класицистички настројени филолози ранохеленистичке епохе лимитирали су избор текстова вредних читања, текстова које је једна одређена епоха, бар што се ње саме тиче, сматрала класичним. Тако веома рано настаје канон трагичара, канон класичне епике и једна листа лирских песника. Филолошки рад се ускоро ограничава искључиво на њих, а сва се друга, евентуално драгоцене дела која одступају од канона, губе. Ови филолози праве избор за готово два следећа миленијума и њихов је укус неприкосновен. Византија више не учествује у овом избору нити у отварању према новим хоризонтима. С избором који су приредили александријски филолози настаје појам класика, а с њим и појам класицизам, иако у почетку неодлучно. У сваком случају, видљиво је настојање да се створе дела која се могу упоредити с великим узорима. То у почетку не значи ропско подражавање и одустајање од сваке оригиналности у сопственом стваралаштву. Али, нова књижевност настаје у дијаспори. И поред њеног дискретног шарма, недостаје јој природно тле, полис и агора, трг са својим празницима, својим митовима и својом историјом све што треба да се прослави или доведе у питање и што треба политички да се протумачи. Књижевници се окрећу великим узорима своје домовине који већ припадају историји. Ове узоре треба прво студирати и тек у другој фази, из њиховог духа и језика, може се створити сопствено дело које носи печат чежње за једном готово митски озареном прошлошћу, премда је митско је још једва остварљиво. Разумљиво је што је проблем током векова постајао све тежи. Временска се удаљеност, а тиме и тешкоћа разумевања, чак и са чисто језичког становишта, повећавала и све видљивије се између узора и властитог стварања уметала филологи-

ја као неопходна претпоставка, јер је само она могла да држи отвореним приступ класичном оригиналу и моделу. Да закључимо: хеленизам и овде кумује једном наизглед специфично византијском проблему. То се односи на филологију уколико се она управља према моделима који су признати као класични, али, исто тако, уколико је имплицитан проблем језика који се подводи под исту рубрику класичног као и сама књижевност. Замеци проблема диглосије су исто тако предвизантијски.

Свест о образовању којим се Грк у новом свету потврђивао свакако није једино наслеђе које је Византија преузела од хеленизма. Као што смо већ поменули, Грци су били скоро немоћни да своју посебност и политички конкретизују, тј. да политички потврде своју самосвојност наспрам великих нехеленских снага. Увек наново су призивали политички идеал панхеленизма, али га никад нису остварили, у сваком случају не у смислу оне демократске мисли која је стајала у позадини панхеленске идеје. Оно што је од политичких идеја хеленизма доспело у Византију и тамо делимично било остварено јесте један тешко схватљив, често призиван и, исто тако често, формално понављан појам градске слободе: у читавој рановизантијској епохи полис се претвара да води свој властити живот независно од државне администрације. Само царство које је пренесено на Византију није грчког порекла. Чињеница је да су политичке идеје, које су га до одређеног степена покретале, без обзира на то одакле су потицале, пролазиле кроз топионицу грчке мисли пре него што су биле реализоване. Идеје о цару и царству потичу, додуше не у крајњој линији, али ипак непосредно, од једног грчког филозофског начина мишљења које је рођено из очајања због немоћи класичне демократије да преживи. Можда су неке идеје и први подстицаји ове мисли делимично потицали с Оријента, али се тиме идеје не смеју једноставно означити као оријенталне. И успон Рима је, такође, одиграо одлучујућу улогу у развоју политичких идеја. Грк класичног периода није био сасвим ненавикнут на мисао о монархији. Читалац Хомера који образован човек то није био? познавао је његово $\epsilon\theta\omega\ \kappa\alpha\tau\alpha\rho\alpha\upsilon\sigma\omega\ \delta\iota\sigma\tau\omega$ (само један једини треба да буде владалац), знао је за краљеве Агамемнона и Менелаја. Пиндар слави олимпијске победе сицилијанских ти-

рана, а Есхил хвали Ксеркса као пријатеља богова контрастне слике које у почетку нису могле озбиљно утицати на формирање политичког мишљења. Али ускоро је управо атинска демократија проживела своју најозбиљнију кризу и завршила се влашћу тридесеторице тирана. Мисли о једном новом државном облику нису више могле остати гола теорија. Платон је, пре свега, као у једну жижу концентрисао дивергентне реформске идеје. Оно што се коначно искристалисало била је представа о једном божанском човеку ($\theta\epsilon\theta\omega\ \nu\rho$), једном владару, краљу, који закон етичког, а тиме и политичког, делања носи у себи, зато што су га богови обдарили за његов задатак. Трагање за једним новим уставом завршава се трагањем за једним човеком, једном личношћу. Искуства с Александровим светским царством дају подстицај политичкој мисли која већ обухвата велике просторе, као што показују појмови $\omicron\chi\kappa\omega\psi\mu\alpha\upsilon\eta$ и орбис. Моћном човеку не припада полис него царство. При томе је у питању и ово треба нагласити да не бисмо били неправедни према хеленистичком учењу о држави само једна од многих нити филозофске рефлексije. Полибије, на пример, предлаже један мешовит устав, а Цицерон га следи на том путу. Али будућност припада монархистичкој идеји, не зато што је она била боље заснована, него зато што је Рим дао човека који је знао да се њоме послужи, што је проузроковало далекосежне последице. Византија је ову монархију преузела управо од Рима. Хеленизам у Византију стиже околним путем посредством римске политике.

Хеленизам, онако како га је дефинисао Густав Дројзен, још не познаје хришћанство. Али позном хеленизму, како је он овде схваћен, тј. епохи Римског царства, ова религија више није страна и већ у 2. веку, а пре свега у 3. веку, хришћанство више није мала подземна секта која не може да остави трагове у савременом друштву. Еманципацију не треба датирати у време Галерија и Константина. Она има дугу предисторију коју прогони нису прекинули, сем у једаном кратакотременском периоду. Свакако не можемо рећи да је хришћанство, онако како је у Византији схваћено и неговано, наслеђе овог касног хеленизма, али је сигурно да је ова епоха младој религији већ утиснула црте којима је у Византији био потребан само даљи развој да би дошле до свог пуног изражаја.

Идејно-историјски посматрано, чини ми се одлучујућим то што се већ у ово време установила историјско-филозофска веза између хришћанства и историје *imperium*-а, која полази од познатог места у јеванђељу: *Exiit edictum a Caesare Augusto ut describeretur universus orbis*. Овај попис становништва могућ је само у Августовом миру (*pac Augusta*), када народи живе под једним јединим царем. Пре свега, треба захвалити Августу што је дошло до укидања полиархије (владавине многих). Али, према Оригену, стварни смисао овог успеха је у томе што су се тако створиле неопходне претпоставке за објављивање јеванђеоске поруке свим народима, како је то Христос наложио. Бог је стога изабрао Августа и омогућио му ујединитељско дело. Рођење Исуса Христа у време Августове владавине било је израз божанског провиђења. Мелитон из Сарда ће, иако у уопштенијем облику, пригрлити ову мисао: он срећу и напредак Царства условљава ширењем хришћанства које је утемељено у време Августа. Континуитет према Византији отвориће Јевсевије из Цезареје (историјски и духовни мост према Византији), при чему он укидање нација унутар *imperium*-а, дело Августово, на провиденцијални начин доводи у везу с укидањем многобоштва од стране хришћанства, земаљску монархију повезује с божијом и у Константину види довршиоца оног што је Август започео и у суштини оног што је отпочело Христовим рођењем. Ова размишљања не стоје сасвим изоловано у једној прозачној теолошко-хришћанској атмосфери, него представљају грчко-хришћанску варијанту размишљања о монархији, што је лежало на срцу и савременој паганској мисли. Реч је о хришћанском приближавању тако често озлоглашаваном Царству, приближавању које такође има своје паралеле у свакидашњем животу хришћана, и које (приближавање) ове паралеле прати и идеолошки надграђује. Идејно-историјском сплету (*nexus*) одговарају опипљиве чињенице. Можемо их окарактерисати као продирање хришћанства у више слојеве друштва, при чему се мора узети у обзир и хришћанска експанзија у ниже слојеве. Прогони нису могли за дуже време спречити овакав развој догађаја. *Larsi*, пали, које је хришћанство изгубило током прогона, наднађени су масовним приливом нових верника после укидања ванредног стања. Они који су се у богатој понуди уче-

ња о спасењу одлучили за хришћанство нису више били само робови и прост народ; људи из источних провинција, сенатори, официри, виши службеници, а пре свега персонал царског двора, приступа све више новој религији. Као последица тога старешине хришћанских заједница делимично су напустиле свој дотадашњи одбијајући и негирајући став према *imperium*-у. Тако је забрана служења војне службе браћи у Христу отишла у заборав исто као и забрана обављања државне службе уколико је то било повезано с обавезом приношења жртава и употребом мача.

Наглашена лојалност према цару и хришћанска молитва за опште благостање (*salus publica*) постају све чешће и императивније. Али држава мора изаћи на крај с масовним покретом који великим корацима граби напред. Она се показује предусретљивом: у не малом броју случајева хришћани државни службеници ослобађају се обавезе приношења жртава, а официри више не носе санкције ако се обрате хришћанству толеранција коју наравно није уживао прост регрут. Најзад, такође је карактеристично да сам пагански филозоф Келс позива хришћане да учествују у државном животу и да обављају разне државне функције. Симбиоза хришћанства и Царства постаје све тешња. Коначно, као резултат свега тога, уследио је око 261. године, дакле много пре Галерија и Константина, едикт о толеранцији цара Галијена који је хришћанима признавао слободу располагања културним зградама и гробљима и забрањивао осталима да им досађују. Десет година касније, године 272, у једном спору око попуне своје епископске столице, антиохијска црква апелује на цара Аурелијана са молбом да интервенише. Цар не одбија овај захтев и одлучује на начин који претпоставља општеважећу организацију целокупне цркве. Појава и понашање епископа јавности наговештавају долазак једне нове владајуће класе. Павле из Самосате, епископ који је био повод спора у Антиохији 272. године, понаша се као римски проконзул, а Кипријан из Картагине негде примећује да је цар Деције мирније примио вест о побуни једног узурпатора него избор новог римског епископа. Хиполит из Рима, који настоји да и даље у ђаволу гледа силу која подржава Царство и да Рим изједначава с вавилонском курвом, бива, као и остали њему слични, потиснут у изолацију. Свугде на-

стају нове цркве да прихвате масе нових верника; једна царица позива великог теолога Оригена на свој двор, Диоклецијанова супруга Приска је хришћанка, као и његова кћерка Валерија. Сам Диоклецијан бори се за сасвим изгубљену ствар, јер хришћанство је већ победило. Један од не баш сасвим безначајних разлога овог његовог успеха лежи у томе што је оно прихватило да плати велику цену приближавања и прилагођавања свету, а ово прилагођавање, по свему судећи, није било ништа мање у вишим слојевима него код нижих чланова цркве. Још пре Диоклецијанових прогона византијско хришћанство је ante portas.

Паралелно с прилагођавањем хришћанства друштвеним и политичким приликама у Царству, примећује се развој унутрашње организације, на којој ће се Византија даље градити. Оно што је 325. године званично утврђено у Никеји, тј. првенство одређених епископских градова над читавим провинцијама и дијецезама, управо језгро каснијих патријаршија, већ је одраније fait accompli (готова ствар). Не могу се порећи сличности са поделом Царства на провинције и дијецезе. Можда је апостолски карактер епископских столица играо неку улогу у очима првих Византинаца, као и значај појединих градова, али не можемо испустити из вида чињеницу да су постојали практични разлози који су наметали прилагођавање цивилним административним јединицама, чак и ако су тежина и међуоднос појединих разлога од случаја до случаја могли бити различити.

И теологија се, такође, већ дуже време развијала, и то с оним карактеристикама које ће се касније улити у византијски концепт ортодоксије. Наравно да је предвизантијски период допуштао постојање више духовних струјања него потоње епохе. Тако теологија 2. и 3. века има ширину и животност коју неће достићи ниједна каснија епоха.

Готово бисмо могли рећи да византијска историја почиње као да је унапред испрограмирана, окружена устаљеним формама и формулама, укореењеним представама и још увек важећим старим захтевима. С друге стране, суочава се са изазовом нових развоја политичког и религиозног карактера који су

наметали синтезу с предањем, синтезу која је морала испасти специфично византијска.

Следећа поглавља посвећена су византијском одговору на ове подстицаје. Пре него што почнемо, објаснимо на једном примеру, који свакако није произвољно изабран него делимично дотиче саму срж проблема, реакцију на изазов и пут који је Византија следила да би стигла до једне нове синтезе. Реч је о томе како се грчка самосвест у образовању и култури помирила с продором римског елемента који се инкорпорира оснивањем Цариграда, стварајући нови амалгам. Та се проблематика може пратити на примерима двојице хелениста 4. века, Темистија и Либанија. Темистије, рођен око 317. године, потиче из Пафлагоније и син је сеоског племића који је имао и књижевних интересовања. Отац га прво образује код куће, а затим га шаље у новоосновани Цариград на даље усавршавање. Овде Темистије око 345. године отвара филозофску школу која углавном тумачи Аристотела. Потом се окреће реторици и тако долази у додир са царским двором. Године 355. цар Констанције га проглашава сенатором. Темистије заступа двор и сенат у разним изасланичким мисијама, држи свечане говоре за царе, као прави паганин поздравља Јулијаново ступање на престо, али не пада у немилост после његове преране смрти. Чак га и најхришћанскији цар Теодосије поставља за васпитача наследника престола и, штавише, издаје указ о његовом наименовању за цариградског префекта (praefectus urbi).

А сад Либаније. образује се у реторици и реторика остаје његова професија и његово омиљено занимање до краја живота. Од 336. до 340. године студира у Атини, потом путује Грчком и одлази у Цариград, где се једно кратко време бави наставничком делатношћу. Озловољен завишћу супарника, своју школу преноси у Никомедију, а мало касније у родни град Антиохију, где ће до своје смрти остати прослављени учитељ и општински саветник.

Упознају се и један другог сматрају пријатељима. Али ретко се виђају. Обојица имају слично полазиште, посећују мање-више исте школе, припадају истом каснохеленистичком културном кругу с његовим посебним интересовањима и захтевима. Али, и поред такозваног пријатељства, ускоро их обузи-

ма зловоља, нерасположење и горчина. Није нетипично да се прве разлике у мишљењу, с којима се Темистије позабавио, крећу око односа између филозофије, реторике и софистике. У својим раним говорима не напада само софистичност, тј. реторски украс и извештаченост, него и онај облик филозофске рефлексije који се, као што смо поменули, увлачи у пужеву кућицу и радикално се одриче света и политике. Не сме се допустити, тако гласи његов програм, филозофима да се скривају тамо где то управо желе. Наше учење мора бити отворено и јавно, мора се навикавати на то да се упушта у конфронтацију с мноштвом народа, али исто тако и са халабуком народа. Овај се програм могао сматрати делом унутархеленистичког идејног превирања. Али је дебата постала усиљена када је Темистије постао сенатор и добио приступ двору. Јавност коју он захтева за своју филозофију тиме постаје државно-римска јавност, која није идентична са јавношћу грчког полиса, тог идеала кога су се очајнички држали сви хеленисти. Тако се њему самом пребацује софистичност, недоследност човека који је своју душу продао римској администрацији и тиме издао хеленизам. То је суштина расправе! Преношењем седишта државне администрације у Цариград, хеленистима је натоварен на плећа римски управни апарат, што им је постало страшно. Управо је Либаније јасно сагледао крајњи домет овог преношења: Константин Велики био је непријатељ грчког полиса и, оснивањем Константинопоља, он је задао смртни ударац грчком полису. И Либаније је повремено величао Цариград, може бити из обавезе, али изгледа да није био непријемчив за фасцинацију новом метрополем: Антиохија, вели, није ништа друго него једна скромна лука из које треба да исплови свако да би се искрцао у друге импресивније крајеве. Али тамо где се он не осећа обавезним да велича Цариград, поређење Антиохије и Цариграда постаје горка статистика губитака и нежељених добитака; ту се испољава опозиција према ароганцији метрополе која, уз то, стреми образовним циљевима страним хеленској традицији и располаже привлачном снагом која за последицу може имати само осиромашење хеленистичког полиса.

Темистије ступа у службу царског Константинопоља и при томе тврди да и даље остаје заступник хеленизма. Али нико му не верује. Напашће га као најамника који више није

спреман да припада ниједном полису. Његова је самоодбрана изразити анахронизам. Припада, каже, и сам једном полису, јер је грађанин Константинополиса, дакле једног полиса. Кад путује, Темистије представља градску културу Константинопоља, живи на државном хлебу (*panes publici*) као и сваки други Цариграђанин. Он, како тврди, нипошто не припада римској *militia* (στρατεῖες), што овде означава римску чиновничку каријеру, јер не прави никакву каријеру он је само *polites*, обичан грађанин. Међутим, сви ови аргументи ако су уопште икога убедили престају ба буду уверљиви од оног тренутка када Темистије преузима градску префектуру цариградску. Сад већ и Либаније сматра да је Темистије раскинуо са хеленистичким светом. Али он још увек тражи начина да се оправда. Каже да је функцијом префекта (*επαρχα*), с којом је било повезано председавање сенатом, постао први грађанин полиса који се назива Константинополис, и то се, по његовом мишљењу, сјајно слаже са традицијама хеленистичког града. Терминологијом његова времена речено: функција је његова *πολιτεῖες*, тј. брига о полису, а не *...ὠμάρκῃ ῥχ*", једна римска магистратура. Тешко је прихватити да је Темистије све ово могао писати чисте савести, јер цариградски сенат одавно више није био градска курија него државни орган, док је префектура била типично римски највећи административни положај. Али он се бранио не усудивши се да се слободно и искрено изјасни о новој ситуацији, те је покушавао да противнике умири једним очајничким *quid pro quo* (заменом појмова).

Његови су се противници, наравно, могли позивати на једног римског цара, Јулијана, који није узвратио Темистијеву љубав. Јулијан је имао хеленистичко образовање као мало ко, хеленизам је био његова амбиција. Ако је и назван филозофом на трону, то би могло бити тачно што се његове личности тиче, али то није значило да је хтео имати филозофе на државним функцијама. Насупрот томе, саветовао је Темистију да се повуче у своју школу и да се тамо са својим ученицима брине о очувању хеленистичке традиције. Политичку дужност филозофа хтео је обављати без Темистија или неког другог хеленисте. Ставља се на чело филозофа, али не помишља на то да филозофе стави на чело државе. Уосталом, могућно је да оно што је Либаније критиковао није била римска власт сама по себи,

него њене пропратне појаве, посебно бирократизација Истока и исцрпљивање младих снага полиса. Стално се жали на техничко образовање стенографа и студената права које је потпуно стране грчком образовању (παίδεια), јер иза оног што се овде учи не стоји никакав књижевни ауторитет попут Хомера или Платона; оно не отвара никакву хеленску перспективу и није подложно дискусији хеленистичкој игри речима. Од таквих технички образованих особа сада се регрутује управни апарат и млади људи нису знали ни за какву бољу амбицију, каже Либаније, него да теже таквим положајима, на штету фундираног хеленистичког образовања. Прави Грк, наставља Либаније, не путује сваки час у Рим да би се усавршио у праву и администрацији, како то данас чине млади људи. Сам Либаније се дичи да не говори језиком Римљана и одриче сваки значај идиому моћи.

С друге стране, став цара Јулијана нису делили сви цареви. Познајемо једно писмо, управо писмо Јулијановог ујака Констанција, којим уводи у сенат новог сенатора Темистија. Констанције представља Темистија као хеленистичког мудраца и то у специфичном значењу које је ова квалификација имала за Темистија као човека који је спреман да своје знање саопшти чак и јавности. Констанције пише да Темистију указује почаст једним римским достојанством (ξεισμα ... ομοικον), иако је он Грк, а сенат римска институција. Тиме он истовремено, како стоји у писму, указује почаст и сенату, зато што с Темистијем у ово тело уводи хеленску мудрост. То је читав један програм. И упркос Јулијановим настојањима, будућност припада овом програму, а не Либанију и њему сличним.

Неколико је генерација чекало да наступи та будућност, јер отпори нису били мали, а Либаније је био само један експонент. Царство је, додуше, одавно чињеница, али је требало времена да се литерати помире са стварношћу и схвате да више није довољно да филозофирају о том феномену и да с дистанце расправљају о његовој корисности или штетности. Хелениста је, пре свега, Царство доживљавао отприлике као савез бројних мање-више аутономних градова, који су се, у сваком случају, уљљкивали у својој тобожњој слободи. Јединство није стварала централна управа него заједничка граница према варварима и лабав консензус градова да се одбрана пре-

пусти једном императору. Овај је могао, а и требало је, да буде Римљанин, јер се као такав разумевао у презрено и омражено руковање оружјем.

Ако се, коначно, и поред свих препрека, наметнула симбиоза Царства и хеленизма, за то су одговорни најразличитији чиниоци. Мислим да се, у првом реду, морају посебно нагласити хришћанство и црква. Хришћански епископ Григорије из Назијанза први емфатично поздравља новоосновани Константинопољ као нови и други Рим, управо зато што је то један друкчији Рим, неоптерећен маном насилне владавине, тиранијом над слободним грађанима и језом паганства. У овом Константинопољу борави хришћански римски цар, наследник оног Римљанина Константина који је цркви поклонио слободу. Интересантно је запазити да је то исти онај Григорије из Назијанза који се свом оштрином супротстављао представи о хеленизму цара Јулијана. Реч Хелен за Григорија није никакав религиозни појам, како имплицитно стоји код Јулијана, и ←λληνισμὸν управо не значи бити паганин него грчки говорити, бавити се грчким језиком, својим матерњим језиком. Григорије одбија оптужбе свих Темистијевих непријатеља да је немогуће раздвајање језика и погледа на свет. Григорије, разуме се, није могао спречити развој појма Хелен, али је у самој ствари имао право. Већина епископа 4. века више нису били сиромашни рибари као апостоли, него изузетно образовани људи свог времена који су по свом имовном стању припадали великим породицама Царства. Своје образовање стекли су где и Либаније и Темистије, али више нису видели никакав разлог да паганску базу не одвоје од стилистичких и естетских квалитета класичне књижевности. Епископи се страсно окрећу према Цариграду, не толико што су у њему могли препознати своје унутарцрквено средиште него зато што тамо пребива хришћански цар коме имају да захвале за своју слободу и право слободног кретања, који им на располагање ставља државну пошту и који је у стању да сваки пут, када то прилике буду налагале, изда потврду за њихово тумачење ортодоксије. Из тог разлога, а и зато што се конзервативни хеленисти Либанијевог кова грчевито хватају за идеју полиса, управо ова идеја код њих не наилази ни на какав снажан одјек. Они живе у једном великом свету у коме се облици њиховог организовања све ви-

ше приближавају облицима државног организовања. Веома често путују уздуж и попреко провинција, заседају у једном а саборују у другом месту. Епископални град више не може одређивати њихове обзоре. Али полис им попушта, обраћа се више њима него градским куријама и то мора да чини. Јер што је полис сиромашнији, што је више упућен на економску помоћ управника провинција и централне власти, то су важност и значај епископа већи. Захваљујући свом посебном положају у друштву и све већој економској моћи, ускоро бивају унапређени у положај наименованих или наследних заштитника градова (*defensores civitatum*) који се с управницима опходе као са себи равнима и којих се управници чак почињу плашити, јер се наговештава нешто што ће се кодификовати за време Јустинијана: наиме, дискреционо право епископа да надгледају локалне власти. Какав значај у односу на то има и најсвечанији Либанијев говор, под претпоставком да не заостаје за догађајима као нека врста академске сублимације. Становништво градова радије бира да се равна према епископима, и то индиректно јача идеју царства.

Још један важан чинилац: колико год варирале процене о приливу придошлица из Италије приликом оснивања Цариграда, сигурно је да су велике масе становништва, које су се окупиле на Босфору, дошле с Истока. Цариград је врло брзо постао грчки град у којем је, по свој прилици, латински елемент од самог почетка остао ограничен на двор и бирократију. Половином 5. века овај је град постао неоспорним наследником старог Рима, зато што је Рим на Тибру постао плен Гота и Вандала. Истраживачи су недавно брижљиво прикупили реакције Истока на ове догађаје. Намеће се утисак да овде, за разлику од Запада, није постојао осећај да се збио апокалиптични догађај. Сажалење је било присутно, али готово би се могло рећи да је олакшање било веће. Опомене, упозорења и погрде паганских реакционарних кругова, упућени неримском Новом Риму од тада изостају; Цариград је стекао веће самопоуздање.

Такође, главне жалбе хелениста римска бирократија и римско право, обоје у латинском руху и привлачни мамац за омладину хеленистичких градова, постепено су почеле губити тле. Такозвани универзитет Теодосија II још увек је имао

две катедре за римско право, а наставни је језик био латински. Поред тога, постојало је десет професура за латинску граматiku. Али, поред ових десет, постојало је и других десет за грчку граматiku, очевидно апертура (отварање) према грчкој култури у једној школи која је, у првом реду, била одређена за чиновнички и судски подмладак. Кад је у питању реторика, однос је већ три према пет у корист грчког беседништва, а катедра за филозофију коначно ће се морати приписати грчкој страни. Чак и тамо где се значај латинског језика најбоље осећао у свакодневном контакту са властима, у судници, приметан је процес регресионарања, и поред тога што је царско законодавство заостајало за овим тенденцијама. И сами цареви који од малена нису учили грчки брзо су нестајали са сцене. Тле је било припремљено за државну свест која себе још назива римском и која је већ била хеленизована. Царство је постало византијско зато што је *Graecia capta* још једанпут победила на културном плану и у почетку тако туђу државну власт и туђи државни устав могла посматрати као свој властити, као оквир где се могла стећи каријера и углед а да се при том ствари од јавног, општег интереса не морају препустити Латинима.

2. *Епохе византијске историје*

После ових уводних разматрања, морам још нешто да кажем о периодизацији византијске епохе, не да бих се умешао у омиљену игру истраживача са овим проблемом, него да бих разјаснио шта подразумевам под рановизантијским, средњовизантијским или позновизантијским периодом. Прво питање је кад почиње византијска епоха. Многи тврде да почиње владином Константина Великог, тачније оснивањем Цариграда. Огромни значај овог оснивања не треба наглашавати; али, исто тако, не треба превиђати да је било потребно извесно време да овај град постане управни центар који је, као такав, снаге Царства усмеравао ка једном новом средишту. Конкретно, потребно је било више од седамдесет година. Последице оснивања

свакако су далекосежне и Цариград се од првог дана одлучно окренуо испуњењу свог задатка, тако да је датум оснивања погодан да означи почетак византијске епохе. Томе још треба додати да је за време Константинове владавине једна од главних компонената византијског живота, хришћанска религија, стекла своју слободу. Али и историја теологије пружа нам сличне аргументе: Никеја управо означава прекретницу, како због односа црквене политике према теологији тако и због стварања црквених инстанци. Овде се налазе први елементи велике патријаршијске организације. Али и против тога се могу изнети аргументи: за стварно утемељење патријаршијске организације важнији су сабори из 381. и 451. године него сабор у Никеји; тринитарна теологија доживела је, додуше, у Никеји свој први врхунац, али је она одавно била уобличена. Потпуно уобличење дао јој је тек васељенски сабор у Цариграду 381. године, зато што је тада коначно осуђено аријанство, а Свети дух постао потпуно равноправан саставни део Светог тројства. Књижевноисторијски, опет, 4. век не значи ни почетак ни крај. Ако бисмо хтели књижевну историју да узмемо као једини критеријум, онда почетак Византије нема пре 6. века. Против тога не би говорила ни нова хришћанска књижевност, јер је она исто тако присутна пре 3. века као и после. Ако консултујемо економску историју, златни новац цара Константина је без сумње фасцинирајући, али значајне економске мере, које су имале великог утицаја у наредним вековима, као и важне иновације у администрацији, потичу још од цара Диоклецијана. Што се културне историје тиче, затварање атинске филозофске школе од стране цара Јустинијана I, по мом мишљењу, не значи одвећ много. Али чињеница да су монашки фанатизам и безобзирност египатског патријарха довели до издисаја оно што се називало александријском великом школом (прва половина 5. века), представља једну од најоштријих цезура у историји образовања. За само паганство не може се рећи да је мртво пре Јустинијановог времена. У чисто политичкој области година 476. је и за Исток епохална. Епохална је, такође, и владавина цара Теодосија I, бар из тог разлога што он утврђује систем политичке ортодоксије коме ће се пре њега само неодлучно тежити.

Аргументи за и против ове или оне хронологије неисторични су и могли бисмо наставити с њиховим набрајањем кад би вредело труда. Реч је сасвим једноставно о флуидним прелазима на свим нивоима и у основи је свеједно да ли говоримо о касној антици или рановизантијском периоду. Овде треба констатовати само следеће: одсада ћу, супротстављајући један низ аргумената другом, употребљавати термин рановизантијски, почињући од оснивања Цариграда. И додајем потпуно искрено: ако неко жели да предложи боље решење или ако чак неко друго више воли, нећу имати ништа против, из једноставног разлога што проблем може да се посматра на много начина. О аподиктичком не може бити ни говора, зато што је у питању процес који, као и сваки историјски процес, не познаје никакав почетак који би се временски могао датирати и никакав дефинитиван свршетак.

Ако је то прелазна епоха која у великој мери још обухвата простор старе империје, онда се на први поглед препоручује да крај ове епохе сместимо тамо где се губи ово есенцијално пространство, где економски и културно изузетно важна подручја коначно прелазе у туђе руке, тј. у време арабљанске експанзије која почиње око 630. године. Политички и тако се може аргументовати уништење великог Персијског царства од стране Источних Римљана значи испуњење једног сверимског сна који је вековима био сањан. Али то истовремено значи и стварање оног вакуума на источним границама Царства, што је Арабљанима битно олакшало освајања. Царство сада мора, што се привреде тиче, размишљати у другом правцу. Довољно је сетити се проблема снабдевања престонице који је до тада решавао Египат, као и губитака знатних пореских прихода, отпадања значајних лифераната племенитих метала, тешкоћа интерконтиненталне трговине, пре свега с Истоком. У културном погледу Александрија никад није добила замену, бар, што се специфичне ширине њене духовне понуде тиче. А у унутрашњости Царства завршава се епоха архаизирајућих литерата и нестаје онај двоструки став према класици како су га мало пре заступали један Агатија или један Павле Силенцијарије. Велики дах прагматичне историографије завршава се с Прокопијем, најкасније с Теофилактом Симокатом, латински ишчезава из образовних институција, а у но-

вом вредновању хеленског манифестује се измирење римске владавине (‘ρϫ”) и грчког образовања (παιδε-ια). У црквеној политици осиромашење доноси исто тако и поједностављивање. Разрачунавање с моћном црквом монофизита престаје да буде актуално, будући да су монофизити веома удаљени и на дуги временски период осуђени на ћутање.

Наравно, постоји, такође, читав један низ противаргументата. Зар Јустинијанова владавина на бољи начин не означава свршетак рановизантијске епохе? Зар Словени на северне границе не стижу много пре него Арабљани на јужне? Није ли управо Јустинијан у великој мери укинуо административно уређење које је створио Диоклецијан? И тако даље. И поред свега, чини ми се да постоји конвергенција према времену цара Ираклија. У овом тренутку ипак се морам одлучити и више волим, уз све резерве, да одаберем године око 630.

Чини се да је за крај средњовизантијске епохе година 1204. логичан и општеприхваћен датум. Али ако ја увек на ново употребљавам израз раносредњовизантијски, то је стога што ми се ова средњовизантијска епоха чини мање јединственом него рановизантијска. Свакоме је лако појмљиво да 12. век има сасвим друге особености него 8. век; али 11. век се ништа мање не разликује од 8. и 9. века. У последња два столећа нема више оних јунака који од 7. до 9. века енергично ступају на историјску позорницу, оних хероја отпора арабљанској најезди, великих провинцијских магната који стално, па чак и главном граду, намећу своју вољу и који уносе елеменат дивље фронтe у историју. Несигурност царског достојанства, а с њим и несигурност горњег слоја, још увек је толико велика да су они приморани да је подносе. У позадини, на границама Царства, одвијају се велике борбе, удар и противудар смењују се готово сваке године, што захтева концентрацију војних снага и у друга административна подручја. То још нису они аматерски, случајни ратови који се воде у 11. веку. После вакуума у другој половини 7. века, духовне снаге полако почињу да се поново прикупљају, док 11. и 12. век не узмогну да поново створе ону артистику која претпоставља да уметник чврсто поседује одређене вредности које су за њега саме по себи постале разумљиве. И овде ван разматрања остаје то да ли се ови разлози за моје разликовање потпериода могу сматрати довољ-

ним. У сваком случају, под раносредњовизантијским периодом подразумевам време од арабљанског продора до краја владавине цара Василија II (1025).

Што се тиче краја касновизантијске епохе, сви су сагласни, те о датумима 1453, 1460, 1461 (Мистра и Трапезунт) не треба дискутовати.

Византијска цивилизација, у далеко већој мери него сама историја Византије, интригира данас, можда више него икад раније, како мислеће људе који у прошлости виде узроке садашњих и наговештаје будућих појава, тако и широку публику која жуди за фасцинантним и питорескним у историји. Упркос оваквом интересовању, опште представе о карактеру и вредностима византијске цивилизације, дакле представе људи који се налазе изван стручних кругова, још увек су великим делом једностране, поједностављене и оптерећене схватањима модерних времена. Као што често бива приликом посматрања прошлости, тако и у овом случају политичка и културолошка мерила, па и предрасуде данашњице изобличују одраз те прошлости у кривом огледалу сазданом у лабораторији одвојеној, понекад и веома удаљеној, од реалности давнашњих времена. Можда је Византија на овај начин изложена погрешно усмереним схватањима чак у већој мери него неке друге старе цивилизације.

Неколико је узрока оваквом стању ствари. Пре свега, ишчезла Византија нема правог непосредног наследника. Тако сав огромни цивилизацијски допринос Византије савременој Европи, који је пре више деценија чак означен сажетом крилатицом *Byzance après Byzance*, нема легитимног представника у чијем би се профилу могле ишчитавати линије једног живој историјског континуитета и који би у случају потребе могао бити живи тумач или бранилац доприноса о коме је реч. С друге стране, дуготрајних неразумевања па и непријатељстава према Византији и њеном начину живота било је много и то управо у оним цивилизацијским круговима, пре свега западно-европским али и исламским, који су се, док је Византијско Царство умирало, трансформисали у нова друштва и тако,

¹ F. Lassalle, *Gesammelte Reden und Schriften* II, 1919, 25 и даље.

преко својих наследника, надживели средњовековну епоху историје човечанства. Наследство је, разуме се, укључивало и осећање, у најмању руку, нелагодности и више-мање одбојног неразумевања при подсећању на Византију.

Затим је наступило доба обрачуна са феудалним поретком и временом које је он оличавао средњовековном епохом западноевропске историје. Идеолози Француске револуције исказали су схватање, које се потом раширило у либералним европским круговима XIX века, да је византијска цивилизација оличавала најмрачније стране, по њима већ ионако мрачног, европског средњег века. У оценама вредности византијске цивилизације ово је схватање изродило неразумевање које је имало свој ехо у иначе сасвим другачијим идеолошким постулатима католичке Европе, са њеном вековном одбојношћу, заснованом на некадашњем непосредном искуству, према шизматичкој Византији. Тако је круг негативистичких погледа био затворен, упркос нарастајућем осећању многих образованих људи о стварним вредностима византијске цивилизације и њиховом доприносу животу савременог света. Насупрот оваквим, негативистичким схватањима стајало је, и стоји, опште схватање у културном миљеу друштва која се осећају везаним за византијско наслеђе, првенствено због своје припадности православним деловима Европе, схватање које у већој или мањој мери глорификује вредности ортодоксне Византије. Али, и једном и другом гледишту, како оном које негира тако и оном које одише позитивним ставом, дуго није било својствено, а и данас није својствено, и то у већој мери него што би смело бити, стварно и продубљено познавање комплексног историјског феномена који називамо византијском цивилизацијом.

Разуме се, прави научни прилаз може да помогне превазилажењу тешкоћа овакве врсте. Већ читаво једно столеће модерна, научно фундирана византологија разрешава питања у вези са врло различитим, и међусобно често удаљеним, аспектима византијске цивилизације. Тако се и сама византологија од једне научне дисциплине трансформисала у готово читав збир дисциплина чији се посленици, и сами различито профилисани, баве питањима историје, историје књижевности, филологије, историје уметности, археологије, права, теологије, филозофије, медицине и многих других научних грана. Уз то, од

малог броја византолошких центара у свету стигло се до читаве мреже оваквих институција, повезаних међусобно многим нитима заједничких пројеката или привремених договора о сарадњи. Резултати овог огромног ангажовања, како аналитичког тако и синтетског, нису, међутим, довољно дубоко продрли у интелектуалну и друштвену, па и политичку свест већине модерних европских друштава. Стога и могу још увек да опстају раније поменуте врсте предрасуда и неразумевања.

Треба, ипак, подвући да и сами истраживачи, чак и када се руководе искључиво захтевима научног метода, а често и управо због тога, наилазе на велике тешкоће приликом покушаја да створе целовиту слику појединих важних аспеката византијске цивилизације. Несрећна судбина Византијског Царства и потоње прилике на балканским и малоазијским просторима условили су да изворни материјал, иако релативно довољан, буде сачуван парцијално, тако да се у неким врстама истраживања може ићи у велику дубину, док се у другима морамо задовољити гребањем по површини. Један пример. Споменици сакралне архитектуре опстали су у далеко већем броју и бољем стању од споменика световног градитељства, што не само да на одговарајући начин усмерава појединачна истраживања, него и снажно утиче на физиономију наших општих представа о византијској архитектури. Или, други пример. Византијско законодавство, као основни извор права, далеко већу пажњу посвећује традиционалистичком преношењу старих, често неактуалних законских одредаба, него што се труди да прописи одражавају тренутне и стварне друштвене потребе. Да наука није разоткрила овај феномен — посао који још није потпуно завршен — наше би представе о правној регулативи Византинаца биле далеко од стварног стања.

Због оваквих услова, који прате различите врсте истраживања, нарочито осетљивим постаје питање одговорног синтетског приступа. Писати данас синтетско дело о византијској цивилизацији, значи утонати, кроз тајновито нејасне изворе и непрегледно богату литературу, у безброј појединости којима, кроз процес апстраховања, треба изнаћи заједничке особине. Техника тог посла је сложена, цена његовог спровођења висока. Стога је и постављање тематских граница оваквом делу праћено посебном одговорношћу. У основи, ради се о две

врсте прилаза. Један се састоји у покушају да се обухвате сви најважнији појавни облици византијске цивилизације, укључујући њене економске, друштвене и политичке покретаче, понекад и њене утицаје на остали свет, други се свесно ограничава на одређени избор међусобно повезаних тема. Први начин обезбеђује целовитост слике, али претпоставља залажење у научна подручја која аутору не морају бити сасвим блиска, други је ужи, донекле је једностранји, али омогућава да излагање у највећој мери буде засновано на сопственим истраживањима аутора. Први начин, понекад, допушта развијање филозофије (византијске) историје, разуме се у мери која је данас могућа, али други у већини случајева обезбеђује сажетије, живље и сугестивније приказивање коме, међутим, не мора недостајати општија филозофско-историјска подлога. Ханс-Георг Бек је изабрао други прилаз.

Професор Бек представља својеврстан феномен немачке и светске византологије. Већ више од двадесет година у пензији, он за читаво то време, али и током више претходних деценија, многим студијама и синтезама дубоко задире у сложено ткиво византијске књижевности и читавог оног духовног богатства чији уметнички, религиозни и филозофски израз та књижевност представља. Ако имамо у виду то да се, због својеврсне њене структуре и генезе, под византијском књижевношћу подразумева не само лепа књижевност у данашњем смислу речи, него готово целокупна писана реч средњовековног хеленства, изузев докумената, а понекад укључујући и њих, постаје јасна величина овог научног доприноса. Резултати поменутих истраживачких настојања наилазе на велика признања у савременој науци, поготову што их аутор тесно повезује са изучавањем политичке идеологије, друштвене и државне структуре као појава које су неопходне за разумевање духовног стваралаштва у Византији. Ти резултати добили су управо у књизи која је пред читаоцем свој, можда, коначни облик.

Прилаз о коме је реч узима да су битне одреднице византијског миленијума (према редоследу глава у књизи): држава, политичка ортодоксија, књижевност, теологија, монаштво, друштвена структура и вера. Сваки би се византолог сложио да је избор добар, да су у питању заиста битне одреднице, али да избор, сваки избор, као што сам већ истакао, под-

разумева да друге неке битне одреднице могу остати по страни. У овом случају, рецимо, привреда, демографија или организовање простора. Према томе, у једној синтези увек има могућности за додавање другачијих углова и нагласака. Спознавање самог постојања тих могућности од битног је значаја за покушај разумевања целине византијске цивилизације. Међутим, још је важније уочити да предложене или потенцијалне одреднице нису дефинисани феномени, чијим избором је аутоматски омогућено склапање византијског мозаика, да су и оне саме вишеслојне као што је и читав мозаик. Уочавање ове околности и јесте сврстало Х.-Г. Бека у водећа имена савремене византологије.

Један, такође вишеслојан, пример: обично се грчка култура, како класичне, тако и хеленистичке епохе, сматра једним од угаоних каменова византијског света. Али, Бек је показао да се хеленистичко наслеђе не ограничава само на континуитет културе и да се за њега морају узети многе битне појаве у животу Византије, којима се обично траже други корени. Недостатак воље за критичким посматрањем, превага форме над садржином особине које се сматрају типично византијским у ствари су грађене на наслеђеним темељима. Такође, диглосија грчког света, као једно од његових битних обележја, старија је од византијске епохе, а основна идеолошко-политичка идеја Царства монархијска идеја развила се на хеленистичко-оријенталним основама и уз римско посредништво у византијску аутократију. Није Бек први уочио наведене околности, али их је на изванредан начин повезао и сугестивно објаснио. То је више него довољно за процену историјских феномена које је изабрао као карактеристичне за разумевање хиљаду година византијске историје. Међутим, свест о генези и вишеслојности појединих страна византијског бића није довољна за опште, још мање за свеобухватне судове.

Историјски процеси се, наиме, одвијају у времену, којим су и условљени, али и у одређеним друштвеним околностима, којима су такође условљени. Промене које доноси време и устројство друштва, подложно тим променама, морају бити део опште слике о Византији и њеној цивилизацији, уколико се претендује на свеобухватност слике. Ако говоримо о историографији достојној тог имена, онда обим и карактер оваквих ме-

ђусобних условљености треба да представљају истраживачки проблем, а не унапред постављене оквире идеолошког карактера. Али, проблем је не само изазован, већ и веома сложен и византологија се данас, иако несумњиво свесна тога на којим странама треба тражити права решења, тешко одлучује да се свима њима посвети. Ханс-Георг Бек у томе није изузетак.

Последице се осећају чак и у постављању опште периодизације византијске историје, што је питање које повремено, не увек са пуним оправдањем, оживљава у науци. У књизи која је пред читаоцем изнета је периодизација са којом је тешко сложити се у потпуности. Ако се без резерве може прихватити поистовећивање рановизантијског доба са позном антиком, у процесу израстања византијског из античког света, а крај тог доба ставити у VII век, узимање 1204. године као границе између средњег и позновизантијског доба није довољно убедљиво. Истина, први пад Византијског Царства током IV крсташког похода представља један од најсудбоноснијих тренутака његове историје, када је неповратно била изгубљена већ поодавно начета величина светске силе. Али, тај догађај није био праћен изразитом прекретницом у унутрашњем устројству, што је основно мерило за разграничавање различитих епоха једне цивилизације. Полазећи од тог мерила, неизбежно се суочавамо са чињеницом да се у науци већ више деценија указује на то да у XI веку почињу да преовлађују друштвени поредак и економска организација, који ће одређивати физиономију Царства све до његове коначне пропасти. Гледиште да, заправо, у XI веку отпочиње позновизантијско доба није још свуда преовладало, али је постало незаобилазно. Његово заобилажење или неприхватање обично је повезано са недовољним залажењем у економска и социјална питања византијске историје.

Заиста, економским и социјалним питањима посвећено је мало места у Бековој књизи, што се не може потпуно оправдати правом аутора на избор тема, релевантних по његовој оцени, за реконструкцију физиономије византијског миленија. Економска питања остављена су сасвим по страни, а социјална су добила једно поглавље под карактеристичним насловом Размишљања о византијском друштву. Јер, како сматра аутор, наука је још увек врло удаљена од целовитих сазнања о структури византијског друштва, па је поводом ове теме тешко

понудити нешто више од извесних разматрања, односно размишљања (Überlegungen). Овакав став проистекао је, пре свега, из познате критичности и опрезности аутора, особина које сваку његову реч чине веома одмереном. Али, с друге стране, део је то свакако и једног ширег оклевања, видљивог у историографији, да се у разграничавању великих периода византијске историје употребљавају и критерији из домена социјалног и економског живота. Стога се и могло десити да аутор, с разлогом сматрајући опасним употребу термина племство за обележавање владајућег слоја у византијском друштву позног времена, своју аргументацију везује за прилике из различитих епоха, што практички онемогућава тражење правог решења. Или, други пример: констатација да успорени пораст великог поседа до X века проузрокује усмеравање приватног улагања ка трговини и занатству у супротности је са сазнањима до којих су довела до данас обављена проучавања привреде градског типа. Слична противречност огледа се и у покушају да се доводе у везу градске самоуправе ране и сасвим позне епохе, јер се ради о појавама међусобно потпуно различитим по карактеру, које се јављају у различитим епохама.

Изучавање економске и социјалне проблематике византијског света има доста старе корене, и то управо у Немачкој, свакако пре него што је марксистичка идеологија, у Совјетском Савезу, закорачила у византолошка истраживања. Касније, интересовање за ова питања је попустило у западно-европској историографији, а у његово решавање ушло је много притајеног идеолошког набоја. Нарочито по питању истраживања феудалних односа. Инсистирање марксиста на постојању веома раног (још од VI века) развијеног феудализма у Византији изазвало је реакцију која се огледа било у потпуном одбацивању могућности постојања феудалног поретка (француска школа пре свих) или у оклевању, које постепено попушта, да се бар у последњем великом периоду византијске историје (XI/XII-XV в.) види присуство елемената тог поретка. Али и пре најновијег слабљења идеолошких сукоба, историографских и других, на светској сцени, византологија је учила, и без икаквих идеолошких полазишта изучила, многе појаве којима се у њиховој бити мора признати постојање феудалних обележја: пронија (условно држање прихода или поседа), порески и дру-

ги имунитети, приватизација државних институција и јавне службе, превага земљишне аристократије крви, зависно сељаштво, приватни карактер формализованог господарења и потчињавања у друштву. Какви год били разлози занемаривања ових појава, које је видљиво у Бековој књизи, извесно је да тиме није изабран најсрећнији прилаз у размишљањима о друштвеној структури Византије.

Структура византијског друштва у свим његовим менама, разуме се, није потпуно истражена. Али, основе тих мена су познате и поред свих хронолошких, термилошких, па и суштинских разлика које се јављају у њиховом тумачењу. Данас је већ углавном јасно да је византијско друштво, иако је у основи увек задржавало аграрни карактер, доживљавало велике промене које су условиле узастопни развитак три основна друштвена поретка, постављена на различитим начелима. Не улазећи у понекад спорне појединости, могу се са извесношћу поставити следећи оквири поменутих епоха:

1. позноантичко, односно рановизантијско доба (IV-VII в.), са односима у економији и друштву, проистеклим из римске епохе и из реформи с почетка овог доба;

2. средње доба или тзв. византијски средњи век (VII-XI в.), са друштвом које је у економском погледу почивало на ситном сељачком поседу и занатској производњи под строгом контролом државе, али које се знатно пре краја овог раздобља разграђује у својим основним елементима;

3. позновизантијско доба (XI/XII-XV в.), са карактеристичном превлашћу аристократије у друштву и са феудалним карактеристикама у профилу епохе.

Упрошћено речено, ако немамо у виду ову временску слојевитост и разноликост унутар друштвеног развитка Византије, у приличној смо опасности да неке од аспеката византијске цивилизације оставимо без правих темеља, у некој врсти безваздушног простора. Колико су те околности од значаја, имплицирају неке од најбоље написаних страница ове књиге. У поглављу о политичкој ортодоксији је на изванредан начин показано како је потреба за јединством Царства неминовно водила и јединству култа, како су цар, религија и политика представљали јединствену целину у којој се оваплотила стара хеленска чежња за божанским вођством и стопила са са хришћан-

ским схватањем о политичком систему заснованом на божјим одлукама. То јединство духовне и световне политке, лаичког и религиозног погледа на свет нипошто не представља статичну творевину, као што се понекад мисли, јер ортодоксија је стално тражила нове обрасце живота, управо због тога што једном утврђене основне формуле нису биле подвргаване ревизији. Овај развој, закочен тек пред сам крај византијске историје има такве појавне облике да, како каже аутор, негира не тако ретко схватање о теократском карактеру византијског политичког система. Додатни аргументи за овакву процену могли би се лепо наћи у поменутиим менама византијског друштвеног система.

Изреченим се само залажем за комплетну примену историјског метода приликом тражења пута ка целовитим закључцима о карактеру и структури византијске цивилизације. Онако као што је то сам Х.-Г. Бек урадио у поглављима о књижевности и теологији. Задивљује начин на који је он успео да, полазећи од помало пејоративне квалификације да византијском књижевношћу влада *variatio* а не *inventio*, покаже сву величину те књижевности и филозофске мисли коју она садржи. Без сагледавања ових питања кроз Беково тумачење били бисмо прилично удаљени од поимања духовних снага византијског света. Није овде реч само о општим ауторовим судовима о књижевности и теологији. На врло конкретан начин, нарочита пажња посвећена је, кроз посебне одељке, кључним чињеницама за разумевање овог изузетно дуготрајног духовног стваралаштва, као што су: релевантност и актуалност, друштвена критика, идеолошке баријере, диглосија, реторика, систематика и полемика, пут догматике, мистични системи. При томе, све наведене појаве, треба ли то посебно подвлачити, обрађене су историјским методом који је осветлио правце њиховог развоја. Са овим темама у вези је и поглавље о монаштву, у коме су побијене неке савремене заблуде о величини доприноса калуђера општим културним токовима у Византији, као и поглавље о вери, у коме је на праву меру сведен проблем јереси, данас понегде преувеличаван, а понегде једнострано схватан.

Ако се сада вратимо почецима овог разматрања, поводом књиге Х.-Г. Бека, о могућностима спознавања визан-

тијске цивилизације, очевидно је због чега та књига није писана фактографски, мада је често корисна и због донетог податка. То је књига подстицајних идеја, писана управо због изношења тих идеја, у којој из дубоког ауторовог познавања материје извире својеврсно целовито виђење политичког и филозофско-религиозног склопа Византије. То је књига над којом се размишља, чак и кад нуди тумачења која нас не могу задовољити, и која читаоцу често указује на перспективе нових могућих истраживања. Писана са великом одговорношћу, она указује на потребу да се са истом таквом одговорношћу непрекидно траже путокази за изграђивање веза између аналитичких истраживања и синтетског поимања суштине византијске цивилизације. Али она је истовремено и упозорење да је изван стручних кругова, не без њихове одговорности, још увек недољно раширено стварно разумевање те цивилизације.

Љубомир Максимовић

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР (Ханс-Георг Бек)	9
ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ (Ханс-Георг Бек) . . .	11
1. УВОД	13
1. Хеленистичко наслеђе	13
2. Епохе византијске историје	35
2. ДРЖАВА И УСТАВ	40
1. Римски модел	42
2. Византијске нормe	46
3. Границе аутократије	56
4. Уставни органи	64
5. Избор цара	74
6. Влада	87
7. Истањени суверенитет	92
8. Идеологија власти	96
3. ПОЛИТИЧКА ОРТОДОКСИЈА	107
4. КЊИЖЕВНОСТ	135
1. Књижевне врсте	139
2. Релевантност и актуелност	153
3. Критика друштва ³	172
4. Идеолошке баријере	179
5. Диглосија	186
6. Реторика	192
5. ТЕОЛОГИЈА	206
1. Претходна разматрања	207
2. Систематика и полемика	217
3. Пут догматике	225
4. Мистички системи	243
5. Via media	258

6. МОНАШТВО	262
7. ЗАПАЖАЊА О ВИЗАНТИЈСКОМ ДРУШТВУ	293
8. ВЕРА ВИЗАНТИНАЦА	324
9. ИСТОРИЈСКА ДИМЕНЗИЈА	367
ОДАБРАНИ ТЕКСТОВИ	396
БЕЛЕШКЕ И БИБЛИОГРАФСКЕ НАПОМЕНЕ	438
ТЕРМИНИ ТЕХНИЦИ	444
ПОГОВОР	452
ИНДЕКС	463